

כיצד כותבים את ההיסטוריה של יהדות הונגריה בישראל?

סקירה וביקורת על הספר 'קהילות הונגריה'^{*}

החשיבות של כתיבה היסטורית נכונה

כתיבה מדויקת של דברי ימי הימים של עם ישראל חשובה מאוד, וכבר במדרש¹ נאמר על כך: "ברא לדור המבול ולא כתב אימתי בראו, העביר מן העולם ולא כתב אימתי העביר... וכן לדור הפלגה, [וכן לסדומיים], וכן למצרים, לא היה כותב להם אימתי נבראו ולא אימתי מתו... כיון שעמדו ישראל אמר הקב"ה למשה איני נוהג באלו כאותן הראשונים, אלו בני אבות הן, בני אברהם יצחק ויעקב הן, לפיכך כתוב להם באיזה חודש, בכמה בחודש, ובאיזו שנה, ובאיזו איפרכיא, באיזה מדינה רוממתי קרנם ונתתי להם תלוי ראש. לכך נאמר וידבר ה' אל משה במדבר סיני הרי איפרכיא, באהל מועד הרי המדינה, באיזה שנה בשנה השנית, באיזה חודש בחודש השני, בכמה בחודש באחד לחודש...". ואם חשובים תולדותיהם של עם ישראל בכלל, הרי חשובים במיוחד תולדותיהם של אלו מבני ישראל שמתו על קידוש השם, הי"ד. מיד עם תום השואה ניסה ההיסטוריון ההונגרי הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד להציב גלעד ליהדות הונגריה על קהילותיה, רבניה ושש מאות אלף קדושיה, בספרו "טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן"². מאז הופיעו הרבה מאוד ספרים, לקסיקונים ואנציקלופדיות שהמשיכו והשלימו עבודה חשובה זו.

פרופ' אלכסנדר שייבר (נפטר בשנת תשמ"ה), מנהל הסמינר לרבנים הניאולוגי בבודפשט, הצהיר באחד ממאמריו³: "בימינו אלו קיימים שלושה מרכזים בהם מתעסקים באינטנסיביות בחקר ההיסטוריה של יהדות הונגריה: בישראל, בארה"ב ובהונגריה. בישראל מופיעים בזה אחר זה מונוגרפיות וספרי זכרון על הקהילות שנחרבו... נדיר שיהיה לפרסומים אלו מטרה מדעית, הם מתמקדים בעיקר באיסוף הפרטים על החורבן הגדול וכן ברשימת שמות הקדושים. ערכם של המונוגרפיות נקבעת לפי אישיותם וטעמם האישי של המחברים. ברוב המקרים החסרון שלהם

* קהילות הונגריה - הקהילות החרדיות בהונגריה - תש"ד, מאת פרופ' שלמה שפיצר. מכון ירושלים, תשס"ט. 466 עמודים.

1 מדרש תנחומא (בובר) פר' במדבר סימן ה, על הפסוק וידבר ה' אל משה במדבר סיני וגו'.

2 ניו יארק, תש"ה.

3 Évkönyv 1971/72, בודפשט 1972, עמ' 245, 248.

הוא שלרשותם עומדים מקורות מעטים מאוד; הם אינם משתמשים בחומר הארכיוני שקיים בהונגריה... הגיוני שהעבודה החשובה ביותר נעשית בהונגריה...". אין ספק שצדק שייבר שקיים בהונגריה חומר ארכיוני חשוב, ואכן החוקרים וכותבי דברי הימים שמשדלים להוציא מתחת ידם דבר שלם מרבים להשתמש בו. אבל הקביעה שלו שבארץ ישראל לא עומדים לרשות החוקרים מקורות אותנטיים יומרנית מדי. גם הקביעה שלו שהעבודה ההיסטורית שנעשתה בהונגריה עולה בערכה על כל מה שנכתב בארץ ישראל - אינה עומדת בפני הביקורת, ואין צורך להאריך בזה.

ברוח הדברים הללו אסקור במאמר זה את הספר "קהילות הונגריה" שיצא לאור בשנת תשס"ט בארץ ישראל, ואבדוק עד כמה דייקו הכותבים והעורכים בעובדות ההיסטוריות שהם רשמו, והאם השתמשו בכל המקורות העומדים לרשות ההיסטוריון של יהדות הונגריה.

לצד העורך הראשי פרופ' שפיצר עבדו על הספר גם עורכי משנה, הרב אליעזר שטרן והגב' חיה בתיה מרקוביץ. הספר מרשים מאוד, ורשומים בו ערכים נפרדים על כ-600 קהילות שונות, גדולות וקטנות. הערכים השונים באים לפעמים בארוכה ולפעמים בקצרה, והקורא צריך לשים אל לבו שלא להסיק מסקנות מהכמות על האיכות, וכפי שכבר הזהיר על כך העורך עצמו בהקדמה ש"גודל הערך בספר לא תמיד משקף נאמנה את חשיבות או גודל הקהילה... [אלא רק] את כמות החומר הכתוב שמצאנו על הקהילה"⁴.

צורת השימוש במקורות השונים, ומקורות שלא השתמשו בהם

בדיקה קלה של הספר מגלה שהבסיס העיקרי שלו הוא סידרת הספרים 'פנקס הקהילות' (להלן: פ"ה)⁵ בהוצאת יד ושם, ירושלים. העורכים העתיקו מן המוכן⁶ את רובם הגדול של הערכים, עם קיצורים ושינויים קלים⁷. לדוגמא, כל הערך על הכפר

- 4 אמנם לקמן נראה שאין אמות מידה מדויקות היכן קיצרו והיכן האריכו.
- 5 באם לא אציין אחרת, הרי כל ההפניות לפ"ה הוא לדרך הונגריה, ירושלים תשל"ו.
- 6 על כל הטעויות ואי-הדיוקים שבו, ראה לדוגמא י"י כהן: "הערות והשלמות לפנקס הקהילות" - הונגריה", 'המעין', תשרי תשל"ז (יז, א) עמ' 48-57.
- 7 יש להעיר שכיון שספרנו וגם פ"ה מתרכזים ביישובים היהודיים שנחרבו בשואה, הרי שחסרים בהם כל אותם היישובים בהם כבר לא היו יהודים בשנת תש"ד, ומכיוון שכך נמצא תיאור חיי היהודים בהונגריה לוקה בחסר. לדוגמא אעתיק משו"ת 'יג"ל יעקב' (או"ח סי' יא אות ד): "בביהכ"נ הישנה בכפר ביק שנחרבה מיושביה ואין שם כעת רק יהודי אחד, וגם הביהכ"נ כבר חרבה מאוד, וזה כמה שנים שאין מתפללים בה וא"א לבנותה... אם רשאי למכור...". התשובה נכתבה להרב יצחק יחזקיה דונאט מאנאד (ראה ספרנו עמ' 20), ולכן יש לשער שהכוונה לכפר Bükkaranyos שנמצא בגלילות העיר אנאד, שבמפקד האוכלוסין של 1910 עדיין היו שם 39 יהודים. דומה לזה נמצא בשו"ת מהרש"ג (ח"ב סי' ג) בתשובה משנת תרע"ד על אחד היישובים שליך ערדעד (Erdöd) במחוז סאטמאר, "היה שם

ניר־אבראן (עמ' 265) הועתק בשינויים קלים מפ"ה (עמ' 379), כף גם המידע על הכפר ניר־באלטאק (עמ' 270; פ"ה שם עמ' 384-385), ועוד כיו"ב לאורך כל הספר. אמנם, כיון שהספר מיועד לקהל קוראים חרדי, נוסף תמיד 'תרגום' לתאריכים הלועזיים, ובמקום 1941 לדוגמא נכתב תש"א (1941)⁸. כמו כן הושמט כל הנאמר על הקהילות הניאולוגיות, ופרטים נוספים שאינם לרוחו של הקורא החרדי. כדוגמא לכך, בעיר ניר־באטור (עמ' 269) נשמט האמור בפ"ה (שם עמ' 383) שבשנת 1921 [תרפ"א] נמנו בין יהודי הקהילה ארבעה עורכי דין, שלושה רופאים ועוד, ובמקום זה נכתב בקיצור: "כמו כן היו כמה בעלי מקצועות חופשיים". אמנם העורכים לא היו עקביים ב'תרגום' התאריכים, ולא הקפידו לתקן את הביטויים "המאה ה־18" ו"המאה ה־19" המפוזרים לאורך כל הספר.

השמות הפרטיים הלועזיים שבפ"ה 'מתורגמים' גם הם לשמות עבריים, ולדוגמא הרב קארל פרידמאן, תלמיד ה'כתב סופר' והרב של קהילת סטטוס־קווא בנירעדהאזא (פ"ה עמ' 380), נקרא בספרנו (עמ' 266) הרב יעקב קאפל פרידמן. לעומת זאת, ממלא מקומו הרב בלה ברנשטיין נשאר עם שמו ההונגרי, ולא נקרא בשמו העברי: דב⁹. גם שמו של הרב אברהם למברגר מנירבאטור (עמ' 270) צריך תיקון לאברהם צבי, על פי צילום דף השער של ספרו ההונגרי (ששמו נעתק בספרנו עם כמה טעויות כתיב!) שמופיע בפ"ה (שם עמ' 384).

לאחר שמתברר שהספר בעיקרו מבוסס על פ"ה, צצה השאלה האם יש בספר משהו הבא מן החדש? ואם כן, מהו החלק החדש שבו? הבדיקה מעלה שעורכי הספר הגישו לנו בספר שני מקורות חדשים: המקור החשוב הראשון הוא מפקד קהילות הונגריה שנערך באביב תש"ד (1944) בידי "המועצה המרכזית של יהודי הונגריה", היא ה"יודנראט", על פי פקודתם של הנאצים. בכ"ד אדר תש"ד (19 במרץ 1944)

מתחילה כמה מנינים ישראל והיה להם אז בהכנס"ס להתפלל... ועתה אינם דרים בישוב הנ"ל רק עוד שני יהודים... וגם הם מחשבתם לעקור דירתם מאותו הישוב" (ראה גם ספרנו עמ' 45). וראה עוד שו"ת מהרש"ג שם סי' מ: "שבעיתים הללו בסיבת המלחמה בעוה"ר נתמעטו בהקהלות אנשים מבני ישראל". דוגמא נוספת: בכפר Gyöngyösmellék (ליד העיר Szigetvár) "מת בי"ח שבט תרט"ו... הרב מה"ו יוסף חיים [צבי] אבערלענדער", והוא היה ה'מרא דאתרא' לקהילה היהודית שבכפר, וכפי שנכתב על מצבתו: "...ספדי עדה על מות מורד... יד ושם עשה בתוך עדתו, מורה דרך היה עם צדקתו... ישר להורות עמך השקעת". במפקד האוכלוסין של 1914 עדיין חיו בכפר הנ"ל 33 יהודים, ובשנת תרצ"ד נפטר היהודי האחרון שבכפר. לפני עשור חידשה העירייה את בית החיים היהודי עם עשרות המצבות שנשתמרו בו. לא מצאתי את זכרו של הרב או של הקהילה בשום ספר (כותב המאמר הוא דור חמישי להרב יח"צ אוברלנדר). ראה עוד 'צפונות', ז, עמ' צד הערה 31 בסופו.

8 אמנם לא תמיד דייקו ב'תרגומי' השנים, שהרי מראש השנה ועד הראשון לינואר אין פרטי המספרים חופפים בין מספר השנה בלוח העברי למספר שבלוח הלועזי.

9 ראה לדוגמא 'הצופה לחכמת ישראל', ד, עמ' 65. מעניין שרק במקום אחד בספרנו (עמ' 119) מציינים העורכים: "שמו היהודי הפרטי לא ידוע לנו", והרי הספר מלא עם עשרות ואולי מאות מקרים כאלו!

נכנסו הגרמנים לשטחה של הונגריה, וכמה שבועות אחרי זה, ב־7 באפריל 1944 (=ערב פסח!), שלחה המועצה הנ"ל חוזר מיוחד אל כל הקהילות היהודיות, בו "מבקשים מראשי הקהל הנכבדים להחזיר לנו תוך 24 שעות מקבלת מכתב זה את שני השאלונים המצורפים כשהם ממולאים בפרטים המדויקים בהתאם למצב הקהילה בתאריך 31 בדצמבר 1943 (ד' טבת תש"ד)". כ־750 קהילות נענו לקריאה בין ה־9 ל־12 באפריל (במשך ימי חול המועד). לא ידוע האם הנאצים עשו שימוש בחומר הזה, ובכל אופן הוא נשאר בידי ה"מועצה המרכזית" ונשכח מהלב. לפני כמה שנים גילו את שאלוני המפקד, והחומר כולו נתפרסם בשנת תשנ"ד (1994), השנה ה־50 לשואת יהודי הונגריה, בשני כרכים עבי כרס (890 עמודים) בשם: Magyarországi zsidó hitközségek, 1994. április. מחוץ להונגריה כמעט שלא שמעו על קיומו של פרסום זה, שנותן תמונה מדויקת על יהדות הונגריה בימים שטרם עלה עליה הכורת. עורכי הספר רושמים על פי המפקד את מספר בתי האב החברים בכל קהילה ("משלמי מיסים"), ומתארים את הישיבות ואת רבני הקהילות¹⁰. ב'פתח דבר' לספרנו כותב הרב משה בוקסבוים מנהל 'מכון ירושלים' "שבסיסו של הספר הינו מפקד הקהילות בתש"ד", אך אין כוונתו לומר שבסיסו העיקרי של הספר הינו מפקד הקהילות - שהרי בסיסו הינו סידרת הספרים פ"ה, אלא כוונתו לומר שעל פי המפקד הוחלט אלו קהילות יכללו בספר, וכל קהילה שזיכרה לא בא במפקד אינה מופיעה בספר; עם כל זה עורכי הספר יצאו מגדרם, ו"לגבי מספר מצומצם של קהילות חשובות ומרכזיות אשר לא נמצא חומר לגביהן במפקד הקהילות, כגון בודפסט אשר בה חיו כמחצית מיהודי הונגריה¹¹, נכתבה סקירה תמציתית". אולם במקרים אחרים עורכי הספר השמיטו במודע קהילות שלא הופיעו במפקד, לדוגמה הנאמר בעמ' 281: "ביקסאד [לא מופיעה במפקד תש"ד, ולכן לא הובאה בספר זה]" (וראה 'על הספר' עמ' יב). אך למה לא יכלו העורכים להעתיק את הערך על ביקסאד מפ"ה (רומניה, ב, עמ' 104)? על דרך זו יכלו לרשום עוד הרבה קהילות בהונגריה ומחוצה לה, כגון מאזוקובאצ'האזא (קאוואטשהאזא) על פי פ"ה (הונגריה עמ' 347-346)¹² ועוד.

בעיה דומה קיימת גם עם הגדרת השטח של "הונגריה". הקורא הממוצע יזהה קהילות הונגריות לפי אחת משתי האפשרויות: או שהן כלולות ב"הונגריה הגדולה",

10 במפקד עצמו יש חומר נוסף רב שלא נכלל בספרנו, ולדוגמא: נכסי הקהילה, הוצאות והכנסות ועוד.

11 לא ברור לי איך הגיע הכותב למספר גבוה זה, הרי בבודפסט היה "מספר היהודים בשנת תש"א 184,473" (ספרנו עמ' 73), ו"כ־825,000 יהודים חיו בתחום הונגריה בשנת תש"א" ('מבוא' עמ' כח). על פי האמור היו יהודי בודפסט רק כרבע מכלל היהודים בהונגריה.

12 בפ"ה שם הזכירו גם את הרב האחרון, הרב אהרן דוד רובינשטיין, אלא שבטעות רשמו את שם ספרו: "ספר נטיעות", והנכון: נטיעות אד"ר, ירושלים תשכ"א. כעבור כמה שנים נדפס גם: 'יד אהרן', ניו יארק תשכ"ט. הכותב ב'חכמי הונגריה' עמ' 536 לא ראה ספר זה, ועל כן כתב ש"כנראה לא נדפסו".

הכוללת את כל השטחים שהיו שייכים לאימפריה האוסטרו-הונגרית עד לחתימת חוזה טריאנון אחרי מלחמת עולם הראשונה (ח"י סיון תר"פ - 4 ביוני 1920); או שהן נמצאות בשטח הונגריה של היום¹³. אולם בספרנו נקבע ש'הונגריה' היא "מדינת הונגריה המורחבת בגבולותיה בערב השואה... כידוע, בעזרת גרמניה הנאצית, שתחמה מחדש את גבולות אירופה, החזירה הונגריה לעצמה שטחים שהיו בעבר תחת שליטתה... חלק לא מבוטל של הקהילות בספר שוכנות כיום [מחוץ להונגריה]... לעומת זאת, כמה מן הקהילות ההונגריות הידועות ביותר, כגון פרשבורג, אייזנשטאט ומטרסדורף היו שייכות לסלובקיה ולא היו חלק ממדינת הונגריה בשנת 1944, ולכן אין להן ערך משלהן בספר". שוב עולה התמיהה, מי הכריח את העורכים להיצמד ל"מיטת סדום" של ה"מפקד תש"ד"? האבסורד היוצא מכך הוא שקהילות כגון פרשבורג, נייטרא ועוד, שכללו יהודים הונגרים "טיפוסיים", לא כלולים בספר 'קהילות הונגריה', ואילו כל ערי ה"מאמעלאנד": מונקאטש, אונגוואר ועוד, נחשבים כ'קהילות הונגריה'! ובכלל, כל מי שלא מכיר על בוריה את המפה של שנת תש"ד אינו יכול לדעת מראש אלו קהילות נכללו בספר ואלו קהילות חשובות הושמטו. למשל, כמה קהילות מסלובקיה כלולות בספר (לדוגמה גאלאנטא) וכן חלק מקהילות טרנסילבניה (לדוגמה סאטמאר, אך טמשוואר לא כלולה בספר). התמיהה מתעצמת נוכח העובדה שהעורכים עבדו על פי ספרי 'פנקס הקהילות', ויכלו להעתיק גם מהכרכים של מדינות רומניה וסלובקיה!

מקור חדש נוסף שעורכי הספר גילו הם "דפי עד" לרישום והנצחה של הנספים בשואה של "יד ושם", שבו פרטי הקדושים. כיון שכל הנאמר בדפים אלו נרשם בדרך-כלל על-ידי קרוביהם ומכריהם של קורבנות השואה, הרי שנמצא בהם אוצר של מידע על רבנים ודיינים שביהנו בהונגריה בשנת תש"ד. כמדומני שגם במקור חשוב זה לא מרבים להשתמש, ועכ"פ לא בספרות החרדית, ויפה עשו העורכים שהנגישו לציבור דפים אלו.

לצד המקורות החדשים והישנים האמורים ששימשו את העורכים, קיימים מקורות חשובים אחרים שהעורכים ידעו עליהם - אבל לא עדכנו על פיהם את הנאמר בספר. הכוונה היא לספרי זיכרון וזיכרונות שונים בשפות שונות על קהילות רבות, שיצאו לאור בדרך-כלל על-ידי ניצולי שואה שאספו ורשמו מידע על קהילותיהם. למרבה הפלא הדפסו העורכים בסוף ספרנו (עמ' 464-457) רשימה של כ-150 ספרי זיכרון כאלו¹⁴, אבל למעשה כמעט שלא השתמשו בהם. אין צורך

13 הודות לחוזה טריאנון הצטמצמה הונגריה ב-2/3 הן בשטחה והן באוכלוסייתה. הונגריה הפסידה אז את השטחים הבאים: טרנסילבניה (עברה לרומניה); סלובקיה ו'רורתניה הקרפטית" (עברו לצ'כוסלובקיה); קרואטיה, סלובניה, חלקו המערבי של מחוז באנאט ואזור וויבודינה (צורפו למה שמאוחר יותר נקרא יוגוסלביה); אזור הבורגנלנד (עבר לאוסטריה).

14 העורכים יכלו להשלים את הרשימה אם רק היו משתמשים בפרסום בהונגרית שהופיע בבודפשט בשנת 2008: Hitkozség-történeti: Hágár országban - Haraszi György.

להרבות במילים על החומר החשוב והאותנטי שיכלו העורכים לדלות מספרי זיכרון אלו, חומר שהיה משלים את מה שכבר רשמו על פי פ"ה ועוד. חסרון זה מורגש עד מאוד. כדוגמא, בערך על העיר נייפעסט (עמ' 14-15) שנכתב בעקבות פ"ה (שם עמ' 139-141) חסרים פרטים על ייסוד הקהילה האורתודוקסית, וכן אין מידע מפורט על הרב הראשי הראשון של קהילה זו, הרב יוסף גולדמן - שנות רבנותו, פטירתו ועוד. עיון ב"ספר זכרונות של ק"ק אויפשט"¹⁵ (חלק עברי עמ' יד-טז, חלק הונגרי עמ' 26-32) יכול היה להוסיף לעורכים את המידע על שנת ייסוד הקהילה - תרמ"ו, ועל שמו של הרב הראשון שכהן שם (בשנים תרס"ד-תרצ"ג): הרב משה צבי פרידמן¹⁶. הר"י גולדמן (תמונתו נמצאת שם) נבחר לכהונת הרב הראשי בשנת עת"ר (1910), וכיהן במשך 28 שנים (נפטר בשנת תרח"צ), שאז נבחר בנו, הרב חי"ל. כן יכלו להוסיף שבשנת תרפ"ז (1927) הוקמה בנייפעסט "אגודת שומרי שבת" שתפקדה כאגודה ארצית, ואף הוציאה לאור "אלמאנאך"¹⁷ ובו "רשימה מדוייקת מכל שומרי ש"ק כהלכתו במדינתנו אשר נקבו בשמות, כל בעלי מסחר וקנין, בעלי מלאכה שונים למיניהם, איש איש על דגלו למקומו במושבותו". עורכי הספר יכלו להשתמש גם ברשימה זו כדי להשלים את הפרטים על הקהילות האורתודוקסיות.

צורת הכתיבה של שמות הערים והיישובים

לאחר שסקרנו חלק מהמקורות שהשתמשו - או שלא השתמשו! - בהם עורכי הספר, נסקור את הנכתב בספר. אי אפשר שלא להתעכב מיד על תעתיק שמות המקומות ההונגריים. הרבה צדדים לבעיה זאת. הבעיה הראשונה היא שהקורא החרדי בדרך-כלל מכיר את הערים האלו לא דוקא לפי השם הלועזי הרשמי שלהם, אלא לפי השם היהודי. לדוגמא העיר Makó (מאקו) נקראת בפי היהודים מאקאווא¹⁸. אולם עורכי ספרנו אימצו את שיטת פ"ה - להיצמד לשמה הלועזי הרשמי של העיר¹⁹, למרות שרוב הקוראים אינם מכירים

monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidóközösségeiről [=בארץ הגר - ביבליוגרפיה של מונוגרפיות, מחקרים ותיאורים היסטוריים של קהילות יהודיות דוברי הונגרית], 125 עמ'.

15 תל אביב תשל"ה. אציין כאן קוריוז מעניין בקשר לספר זה: ברשימת שמות הקדושים בעמ' 159 נוספו בו בטעות גם סבי הרה"ח אליעזר אבערלאנדער ז"ל (נפטר תשנ"ט), סבתי מרת אסתר ע"ה (נפטרה תשכ"ה), אבי הרה"ח מרדכי אהרן חיים (נפטר בשנת תש"ע) ואחיו שחלקם עדיין חיים אתנו לאוי"ש... (אמנם בגל-עד של הקדושים בחצר בית-הכנסת בנייפעסט הם אינם רשומים בין הקדושים).

16 נזכר בספר 'תלמידי פרשבורג' דלקמן, עמ' רנה.

17 Szombat-Almanach az 5688. évre (1927/28).

18 ולא "מאקווא" כפי שמופיע בעמ' 212.

19 אציין בזה את פסק השו"ע בנוגע לשמות גיטין (אה"ע סי' קכח סע' ג): "אם יש לעיר שני שמות, אחד נקרא כפי ישראל ואחד בלשון גויים, שם שקורים לו ישראל עיקר".

את השם הלועזי וגם לא יחפשו לפיו. יתרה מכך, עורכי פ"ה היו עקביים בשיטתם, וכך גם כל הערים והכפרים שנמצאים היום מחוץ לגבולות הונגריה נרשמו בפ"ה לפי שמותיהם ברומנית, סלובקית וכיו"ב. אולם ספרנו רושם ערים וכפרים אלו לפי השמות ההונגרים שנקראו בהם בשנת תש"ד, ואינני מבין את ההגיון שבדבר.

הבעיה השנייה היא תעתיק שמות הערים לעברית: ספרנו, בעקבות פ"ה, מנקד כל אל"ף שבשם עיר בניקוד פת"ח; אבל עם ניקוד זה התוצאה היא בהרבה מקרים שם חדש, שאינו שמה הלועזי של העיר וגם לא שמה היהודי. לדוגמא, את שם העיר מאקו כפי כינויה הלועזי צריכים לנקד עם קמ"ץ אשכנזי, והניקוד בפת"ח אינו נותן לנו את שם העיר הלועזי וגם לא את שם העיר כפי שהיהודים רגילים לקרוא אותו²⁰. מאידך, ישנם ערים שבפ"ה נכתבו כהוגן ובספרנו נשתבש שם; לדוגמא, קערעסטיר (Bodrogkeresztúr), כפרו של הצדיק רבי ישעיה'לה שטיינר, נכתב בספרנו (עמ' 78): בודרוג'קאראסטור עם חולס במקום היו"ד (או האות ההונגרית ú), ולא כמו בפ"ה (עמ' 221) שם הוא נכתב עם שורוק.

החלטה אמיצה קיבלו עורכי הספר לכלול בו את קהילות הסטטוס־קוו, וכפי שכותב על כך העורך (עמ' יג): "כפי שמעיד שם הספר הוא מוקדש לקהילות החרדיות בהונגריה בגבולותיה המורחבים בשנת 1944. יחד עם זאת החלטנו לכלול בספר גם את קהילות הסטטוס־קוו שאף הן התנהלו על פי ה'שולחן ערוך'. בספר לא מופיעות קהילות שהוגדרו כניאולוגיות בעת עריכת המפקד...". אמרתי אמיצה, כיון שרובם של רבני הונגריה האורתודוכסיים שללו את מעמדן ההלכתי של קהילות אלו, אחרי שהן לא הצטרפו לאירגון האורתודוכסי²¹.

אמנם יש לציין כעין סימוכין לאמור את מה שכתב הרב מרדכי אפרים פישל (פיליף) פישל מדעווא²² בירחון ההונגרי Magyar rabbik²³: "הרבנים האורתודוכסים שמכהנים בקהילות סטטוס קוו קונסרבטיביות רובם הם מתלמידי ה'כתב סופר' ורבינו הרב שמחה בונם סופר ז"ל...". ובאותו ירחון כותב הרב אריה יחיאל מיכל (מיקשא) מעהר מסיראק²⁴, על רבו ה'שבט סופר' מפרעשבורג²⁵: "קיבלתי ממנו התרת הוראה כאשר גרתי בקהילת סטטוס קוו בניישטעטל [בסלובקיה]. ידוע לי שפעם הציע לאחד מתלמידי שייגיש מועמדותו לקהילת סטטוס קוו מסוימת...".

- 20 לאור כל זה זה אעתיק לקמן במאמר זה את שמות הערים בכתב הרגיל בין היהודים.
- 21 ראה סקירתו של י"י כהן: 'חכמי הונגריה', מכון ירושלים, תשנ"ז, פרק תשיעי: "קהילות סטטוס־קוו בהונגריה עד מלחמת העולם הראשונה", עמ' 146-158.
- 22 ומאוחר יותר עבר לכהן בשאראשפאטאק, ראה עליו 'תלמידי פרשבורג' עמ' תקצו, 'זכור ימות עולם' (ח"ב עמ' קיב, רפד). בספרנו (עמ' 107) אין הוא מופיע כלל כרב בדעווא.
- 23 שנה ה גליון 8 (אייר תרס"ט), עמ' 226.
- 24 שנה ג גליון 6 (אדר תרס"ז), עמ' 82-83. שמו העברי נודע לי מפי הרב משה אלכסנדר זושא קינסטליכער מבני ברק.
- 25 ע"פ זה יש להוסיפו לרשימת 'תלמידי פרשבורג'. שמו נשמט גם מרשימת 'רבנים ניאולוגיים וסטטוס קוו'.

מצאנו בכתבי־עת תורניים שיצאו לאור בהונגריה שנתפרסמו בהם חידושי תורה גם של רבנים שביהנו בקהילות סטטוס קוו, ראה לדוגמא 'וילקט יוסף'²⁶, שם נמצא מאמרו של הרב יואל מרגרטן דומ"ץ של קהילת סטטוס קוו בערלויא²⁷. ואכמ"ל בזה.

הערות, תיקונים והשלמות

כאמור, רובו הגדול של ספרנו נעתק מפ"ה עם שינויים קלים, אמנם לשבח העורכים יאמר שהם ניסו להשלים את התיאור, ולפרט יותר על רבני הקהילות ותולדותיהם. אמנם לא מצאתי חידושים או מקורות חדשים לא ידועים שהעורכים גילו בתחום זה, ומאידך לעיתים קרובות גיליתי בדבריהם טעויות הן חסר הן יותר ועירבובי דברים. אציין בזה כמה דוגמאות בערכים שעיינתי בהם²⁸:

בודפסט

[1] עמ' 73: "הרב ליב שוואב (כיהן תקצ"ו-תרי"ז)... הרב הראשי לקהילה. הצטיין בידיעותיו הרבות והיה אהוד על כל פלגי הקהילה" - הערכה זו נעתקה כלשונה מפ"ה (עמ' 196), אך היא אינה תואמת את המציאות, כיון שר' [יהודה] ליב שוואב היה נוטה למחדשים, ראה 'איגרות סופרים', מכתבי ה'כתב סופר' (עמ' 7): "...עיר פעסט, ושם יושב רב אחד בשמו ר' ליב שוואב, אינו ממאמינים, ואינו תוכו [כברן]"²⁹. לעומת זאת נשמטו שני רבנים חשובים שביהנו בקהילת פעסט: האחד הוא הרב בנימין זאב וואלף זוסמן-סופר, רבה של 'ש"ס חברה' - ביהכ"נ החרדי הראשון לפני ייסוד הקהילה האורתודוכסית³⁰, מחבר 'חליפות שמלות בנימין'³¹, והשני הרב

- 26 שנה ו ס' קלח, ר"ח תמוז תרס"ד. בעל 'מנחת אלעזר' הגיב על זה בעילום שם שם שנה ז ס' קלג (ר"ח אייר תרס"ה), נדפס בשינויים בשו"ת 'מנחת אלעזר' (ח"ב ס' מח). ראה 'תל תלפיות', ישיבה גדולה חב"ד דבודפסט, א, בודפסט תש"ס, עמ' 14-15.
- 27 ראה עוד 'תל תלפיות' שם, עמ' 10 הערה 8. ויש להוסיפו בספרנו (עמ' 7). שמו נשמט גם מרשימת רבנים ניאולוגיים וסטטוס קוו.
- 28 הרבה מן התיקונים מבוססים על ספרו של הרמא"ז קינסטליכער 'ה'חתם סופר' ותלמידיו, בני ברק תשס"ה. למרות שלא רשם מקורות לדבריו, הרי ידוע שדייקן הוא. להלן אזכיר את הספר בשם: "תלמידי פרשבורג". וכדי לא לחלק בין תוארי הרבנים השונים אשתמש בתואר אחיד לכולם: "הרב", בבחינת "גדול מרבן שמו", וכבוד הרבנים הגאונים ז"ל במקומם מונח.
- 29 גם בספר 'אישים בתשובות חתם סופר', בני ברק תשנ"ג, עמ' קנ כתב עליו: "דעת חכמים לא היתה נוחה ממנו". וזוהי גם הסיבה כנראה ששמו נשמט מבין 'תלמידי פרשבורג'.
- 30 ביהכ"נ 'ש"ס חברה' משמש היום כביהכ"נ חב"ד המרכזי בבודפסט, ובו שוכנת גם הישיבה הגדולה של חב"ד.
- 31 ד' חלקים, פאקש תרנ"ו-תרס"א. ע"פ 'תלמידי פרשבורג' עמ' פו.

אברהם אליעזר עקשטיין, הראב"ד הראשון של הקהילה האורתודוכסית בשנים תרל"ב-תרס"ח, מחבר הספר 'שיח אברהם'³².

[2] עמ' 75: "הרב ישראל ועלץ... כיהן כדומ"ץ ורבה של חברת ש"ס³³. לאחר השואה הגיע לירושלים... נפטר בשנת תשל"ד (1974) - הנכון: לאחר השואה שימש כראב"ד בודפסט עד לשנת תש"י³⁴, שאז עלה לארה"ק והשתקע בירושלים. נפטר ז' חשוון תשל"ד (1973).

[3] שם: "מלבדם כיהנו רבנים בבתי התפילה השונים שבעיר, וביניהם..." - יש להוסיף את הרב דוד אליהו הרשקוביץ, שכיהן בשנים תרפ"ח-תש"ד כרב בביהמ"ד 'ש"ס חברה' הנ"ל, ואז עלה לארה"ק ונתמנה לרב שכונת גבעת שאול בירושלים. נפטר תשד"מ³⁵. לפניו בשנים תרס"א-תרפ"ח כיהן כרב ביהמ"ד 'ש"ס חברה' אביו הרב יחיאל מיכל הרשקוביץ, שנפטר בשנת תרפ"ח³⁶. לפניו במשך כעשר שנים כיהן שם הרב אליעזר זוסמאן סופר. נפטר תרס"ג³⁷. פלא שדוקא הפרטים על קהילת 'ש"ס חברה' נשמטו מספרנו, והרי אגודה זו מופיעה במפקד (ח"ב עמ' 535 מס' 11) ולה 350 חברים. כן נשמטו גם רבני ביהמ"ד 'לינת הצדק' - הרב יהודה הרשקוביץ, כיהן כארבעים שנה, נפטר תש"ד. מילא את מקומו הרב ישראל דוד שלזינגר, שעזב את הונגריה ברכבת קסטנר³⁸.

- 32 ירושלים, תשס"ח. בספרו שם (ס' סא) ישנו דיון היסטורי אודות כתיבת שם העיר פעסט בגיטין, שהרי "נתחברו העיירות פעסט אפען ואלטאפען, שהיו ג' עיירות מחולקות ונתה נתחברו להיות לעיר, וגם יקראו בשם אחד - בודאפעסט". ראה שם תשובת הגאון בעל 'שואל ומשיב'. ומעניין מה שענה לו בשו"ת 'עין הבדלח' (ס' יד): "לפי דעתי יותר טוב שלא לשנות כלל לא בפעסט ולא באובן ישן, וגם מעלתו יהיה נזהר לכתוב באגרת רשות פעסט ולא בודאפעסט".
- 33 יש להוסיף: "הרה"ג מו"ה ישראל ועלץ... מחזיק בשיבה קטנה של בחורים מבני העיר... הבחורים דפה מפוזרים בשיבות אונגריות, והיא הסיבה שלא נמצאה כאן רק ישיבה קטנה זר" (הישיבה, סאטמאר, כסלו תרפ"ט, עמ' כ).
- 34 "כאשר ירד השלג הכפור של הכפירה הקומוניסטית, והחליטו לבטל את עצמאות של הקהילות החרדיות-אורתודוקסיות... הוא היה הראשון שלקח מקל הנדודים בידו ועזב את הונגריה... שלא יהיה בין אלה שיכריחו אותם למסור את הקהילה החרדית בידי החופשים הקומוניסטים" (שו"ת 'דברי ישראל' ח"א בסוף 'מילי דהספדא' שבראש הספר). רבני הונגריה פנו אז בשאלה כדת מה לעשות גם לכ"ק האדמו"ר מהר"י טייטלבוים מסאטמאר, אבל הוא נמנע מלהורות להם הוראה למעשה, באומרו "היאך אוכל להחליט ממרחק ענין נשגב כזה", ראה על כל זה בספר 'זכור ימות עולם' (ח"ג עמ' תז-תיג, ח"ד עמ' שמג). הרבנים שאלו אז את דעתו של הרה"ק רבי אהרן מבעלזא והתנהגו כפי ההוראות שהורה להם, ראה בקובץ 'עתיקות' גליון ג (אב תש"ע, עמ' קיב-קטז).
- 35 ע"פ 'תל תלפיות', א, עמ' 29; 'תלמידי פרשבורג' עמ' תרלה-תרלו. (הרב ד"א הרשקוביץ היה אחיו של פרופ' יהודה אליצור וגיסו של הרב פרופ' שמואל קליין).
- 36 ע"פ 'תלמידי פרשבורג' עמ' תקפב.
- 37 ע"פ 'תל תלפיות', ב, בודפסט תשס"א, עמ' 5-6.
- 38 כ"ז ע"פ 'תלמידי פרשבורג', עמ' תקעב.

בוניהאד

[4] עמ' 81 רשימת הרבנים לוקה בחסר ויתר ובאי דיוק, ולדוגמא אחרי הרב יצחק [זעקל] הלוי שפיץ יש להוסיף את הרב ישראל ביזענץ (נפטר י"א שבט תקמ"א), ואילו הרב אריה יהודה [ליב] לעוו כיהן רק כדיין וראב"ד³⁹.

דעברעצין

[5] עמ' 106: "הרב מנחם מענדל רוזנברג. כיהן בדברצין החל משנת תרפ"ט (1929) כדיין וממלא מקום הרב. נבחר לתפקיד אחרי פטירת אביו הרב זאב וואלף רוזנברג ששימש קודם לכן כדיין. סבו של הרב מנחם מענדל, הרב יוסף רוזנברג, היה אב"ד פישפיק-לאדאן. חותנו של הרב מנחם מענדל היה הרב דוד צבי שרייבר ראב"ד קליינווארדיין. הרב מנחם מענדל נספה בשואה באושוויץ ביום י"ח סיון תש"ד - חסר ויתר וגם כמה טעויות ישנן בדברים אלו, ואסדרם אחת לאחת:

- הרב זאב וואלף רוזנברג, בנו של הרב יוסף יוזפא אב"ד פישפיק-לאדאן, היה דיין וראב"ד "ז"ן שנים בעדתו" בדעברעצין, ונפטר ב' דר"ח אייר תשי"ב⁴⁰. על כן, מסתבר שהרב Rosenberg Emanuel שמופיע במפקד אינו הרב מנחם צבי (כפי שכותב בספרנו עמ' 107), אלא אביו הרב זאב וואלף.

- בנו הרב מנחם צבי נתמנה לדיין בשנת תרפ"ט, בחיי אביו הגדול. הוא לא היה חתנו של הרב "דוד צבי שרייבר ראב"ד קליינווארדיין" כי רב כזה לא היה בקליינווארדיין (ראה בספרנו זה עמ' 379 ולקמן [21]), אלא חתנו של הרב דוד צבי שרייבר מנאנאש⁴¹. נפטר במחנה מאטהוזן כ"ג סיון תש"ה⁴².

- גם אחיו הרב חזקיהו פייבל, בן הרב זאב וואלף, "נתמנה כרב דחברה ש"ס ומורה צדק" בדעברעצין⁴³. אחרי השואה חזר לעיר וכיהן שם כראב"ד, כנראה עד המהפכה בחורף שנת תשי"ז.

[6] שם: "הדיין השני בקהילה היה הרב משה שטרן... לאחר המלחמה כיהן הרב משה כרב הקהילה. היגר לארה"ב ושימש כרב בלוס אנג'לס... ספרו: שו"ת באר משה" - הנכון הוא שבית מדרשו של הגר"מ שטרן לא היה בלוס אנג'לס אלא בניו יארק, בשכונת בורו פארק. ויש להוסיף על תקופת שהותו בדברצין: "משנת ת"ש עד שנת תש"ו לפ"ק נתמנה לדומ"ץ... [ובשנת] תש"ו נתעלה ונבחר לרב אב"ד דשם"⁴⁴.

39 ראה על כל זה ועוד ברשימתו של הרמא"ז קינסטליכער: "קהלת באניהאד וחכמיה", בתוך ספר 'מנחת דבשי' או"ח, תשס"ז, עמ' שיח-שכה.

40 ע"פ צילום מצבתו בראש הספר 'מכתב לחזקיהו' דלקמן.

41 בן הרב נפתלי שרייבר, דלקמן [21].

42 ע"פ 'תלמידי פרעשבורג' עמ' תרמט.

43 ע"פ ההקדמה לספרו 'מכתב לחזקיהו', ליקוואוד תשס"ט, בהקדמת בני המחבר ובמכתבו של הרב אברהם חיים שפיצטער שם. היה זה אחרי תרצ"ב שאז נסמך להוראה, ראה שם.

44 מתוך מכתבם של הבד"צ של קהילת פעסט משנת תש"ז, צילומו בספר 'מראה כהן', סיון תשע"ב, עמ' קמג. ראה עוד 'תלמידי פרעשבורג' עמ' תרנב.

העדיעס

[7] עמ' 133: "הרב אליהו מנחם [גויטיין]... ספרו 'רב ברכות' - גם זה הועתק מפ"ה (עמ' 275). אלא שנדמה לי שהספר 'רב ברכות' לא היה ולא נברא:

טוט־קומלוש

[8] עמ' 170: "הרב האחרון: הרב יוסף פורהאנד. נספה בשואה... שמו של הרב יוסף פורהאנד... לא מוזכר במפקד" - זוהי העתקה מפ"ה (עמ' 307) שם נכתב: "בטוט־קומלוש כיהן רב עד הגירוש", וציינו את הרב יוסף פורהאנדט כ"רבה האחרון של העיירה". לא ידועים פרטים על הרב יוסף פורהאנד, מהסיבה הפשוטה שלא כיהן כלל רב בקהילה זו. היא היתה שייכת ל"גלילות" של העיר מאקאווא, הנמצאת במרחק של כ־30 ק"מ ממנה, והרב משה פורהאנד רבה של מאקאווא היה מגיע אליה לעיתים⁴⁵.

[9] שם: "כרב־רשם האחראי על טוט־קומלוש צוין [במפקד] הרב מרדכי וייס, אב"ד שימאני (ראה עליו שם)". במפקד עצמו רשום: "ד"ר מיקשא וייס". לפי זה תמוה ביותר לזהות אותו עם הרב מרדכי וייס בנו של המקובל והצדיק הרב שבתאי שפטיל וייס משימאני (בספרנו עמ' 261). בדקתי גם במפקד של שימאני ושם נרשם "מיקשא וייס" בלי ד"ר. כיצד יתכן שהרב של שימאני היה אחראי על הרישום גם בטוט־קומלוש הרחוקה יותר מ־400 ק"מ משם? ב"אנציקלופדיה הגיאוגרפית של השואה ההונגרית" (בהונגרית)⁴⁶ כתוב: "מבחינת הרישום היתה הקהילה האורתודוקסית של טוט־קומלוש שייכת למאקאווא עד ל־1884, ומאז היתה שייכת לקהילת אורושהאזא". אורושהאזא נמצאת כ־18 ק"מ מטוט־קומלוש, והרב־הניאולוגי של הקהילה ד"ר מיקשא וייס (נפטר 2001)⁴⁷ היה הרב־רשם האחראי גם על קהילת טוט־קומלוש⁴⁸, ולא הרב מרדכי וייס משימאני שנספה בשואה. האנציקלופדיה האמורה הינה עוד אחד מהמקורות החשובים שעורכי ספרנו לא השתמשו בו.

45 מפי בן העיר, ידידי הסופר מר שמואל (אישטוואן גאבור) בנדק (בראון). הוא מספר בגאווה שהרב פורהאנד היה נוכח גם בחגיגת ברית המילה שלו.

46 Randolph L. Braham (ed.): A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája בודפשט, 2007, ח"א עמ' 242.

47 ע"פ רבנים ניאולוגיים וסטטוס קוו' עמ' 99.

48 ה"מאטריקל" המקורי, ה"ה פנקס רישום הלידות של טוט־קומלוש, נמצא בידי מר שמואל בנדק כאן בבודפשט. ויש להוסיפו לרשימת ספרי ה"מאטריקל" שנרשמו בספר: Frojimovics Kinga: Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig, בודפשט, 2007, עמ' 587.

טיניע

[10] עמ' 177: "בשנת ת"ר כבר היתה קהילת טיניע גדולה דיה, בראשותה עמד רב והיא מנתה 216 יהודים" - מקור הדברים בפ"ה (עמ' 316), וסתם ולא פירש. שמו של הרב הראשון היה "הרב... חריף ובקי המפורסם... בנן של קדושים מה"ץ יוסף משה [זילברברג] בן הרב... המפורסם מה"ץ פישל... סטאפאוע⁴⁹ זצוק"ל, שימש פה קהלתינו בכתר הרבנות מ"ד שנה⁵⁰, נולד בסעמניץ בשנת תקנ"ז⁵¹, נפטר כ"ץ סיון תרל"ז⁵². בשנים תרע"א-תרע"ג כיהן בה ברבנות הרב שלמה פרידמון⁵³, ואת מקומו מילא הרב ישראל וועלץ (כפי שצוין גם בספרנו, שלא במקומו, בעמ' 75)⁵⁴, עד "אחרי מלחמת עולם הראשונה בשנת תרע"ח... פרצה המהפכה שפגעה בעיקר ביהודים... ערום וחוסר כל ברחו לעיר הבירה בודפסט"⁵⁵.

מאגוץ'

[11] עמ' 202: "...הרב י' שיק... לאחר המלחמה כיהן בין השנים תש"ה-תשי"ח כרב החרדי של מישקולץ. משנת תרי"ט [צ"ל: תשי"ט] כיהן כנשיא של בית המדרש לרבנים" - יש להוסיף: שמו היהודי היה משה נתן⁵⁶. הנאמר כאן ש"כיהן כנשיא של בית המדרש לרבנים" תמוה מאוד - וכי איך יכהן רב חרדי כנשיא הסמינר הניאולוגי? עיינתי במקור הדברים בספר 'רבנים ניאולוגיים וסטטוס קוו'⁵⁷ (עמ' 87), ושם נאמר שהוא כיהן כ"az Orthodox Rabbitanács elnöke", כלומר: "נשיא איגוד הרבנים האורתודוכסיים"! כמו כן לא מתקבל על הדעת שהרב החרדי של מישקולץ אחרי השואה כיהן כרב של קהילת סטטוס קוו במאגוץ' בשנות השואה, שהרי בדרך כלל לא התקבלו רבנים מקהילות סטטוס קוו לכהן כרבנים אורתודוכסיים. ואכן, הרב שיק ממישקולץ היה לפני השואה רב ביהכ"נ "בית יעקב" בבודפסט

- 49 על המשפחה ראה 'אישים בתשובות חתם סופר', בני ברק תשנ"ג, עמ' רלז אות שעה, עמ' תיא-תיב אות תרסב; 'תלמידי פרשבורג' עמ' תפא.
50 מתוך נוסח המצבה.
51 ע"פ פנקס רישום הנפטרים (שנמצא בארכיון היהודי ההונגרי בבודפסט, והרישום בספר בהע' 72 עמ' 562 אינו מדויק). גם שם משפחתו נרשם ע"פ פנקס הקהילה, וע"פ זה יש לתקן ב'חכמי הונגריה' עמ' 581 בסופו (שם: זילברג).
52 "הספד... על הרב מו"ה יוסף משה אב"ד בקהל דינע" נמצא ב'ליקוטי חבר בן חיים' (ח"ד דף צ, ב) בדרוש לכל נדרי תרל"ח.
53 ע"פ 'אהלי שם' עמ' 409, 'תלמידי פרשבורג' עמ' תריד.
54 עוד הוא כותב: "שם החזיק ישיבה", ואני מסופק אם זה נכון.
55 שו"ת 'דברי ישראל' ח"א 'מילי דהספידא'. וראה 'תלמידי פרשבורג' עמ' תקפט. וראה עוד שו"ת מהרש"ג (ח"ב סי' מ) בתשובה אל הרב וועלץ.
56 ראה 'זכור ימות עולם' ח"ג צילום מס' 70.
57 Frojmovics Kinga: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008, 222 p.

(ברח' אנדראשי), וכפי שנרשם גם בספרנו (עמ' 75), ו"תרי יוסף בן שמעון" איכא גם כאן.

מאקאווא

[12] עמ' 213: "בשנים תקפ"ו-תרכ"ג ישב על כס הרבנות במאקאווא הרב שלמה זלמן אולמן⁵⁸... שנים אחרות לאחר פטירתו נתפלגה הקהילה" - יש להוסיף שממלא מקומו של הרב אולמן היה הרב חנוך העניך פישר (תקפ"ו-תרנ"ו), תלמיד ה'כתב סופר', אבל בעת פילוג הקהילות הצטרף הרב פישר לזרם הניאולוגי⁵⁹.

[13] "הרב האחרון של הקהילה היה הרב משה פורהאנד. נולד בשנת תר"מ" - הנכון הוא שנת תר"ך⁶⁰.

[14] שם: "חתנו של הרב אפרים רוזנפלד אב"ד סענדרא" - הרב פורהאנד היה חותנו (ולא חתנו) של הרב רוזנפלד⁶¹.

[15] שם עמ' 214: "לצד הרב משה פורהאנד כיהן כדומ"ץ גיסו הרב משה נתן נטע למברגר" - הרב למברגר היה נכדו (ולא גיסו) של הרב פורהאנד, בהיותו חתנו של הרב רוזנפלד.

[16] שם: "דומ"ץ נוסף במאקאווא היה הרב יוסף כ"ץ" - שמו העברי היה הרב יהושע כ"ץ, והוא היה ידוע כהרב דסערדאהעל בניו יארק. גם במפקד כשכתבו שאחד הרבנים הוא Katz József הכוונה לרב יהושע כ"ץ, ולא לרב יוסף כ"ץ.

סאטמאר-האג'

[17] עמ' 279: "אין בידינו כל פרטים אודות הקהילה, מלבד הידיעה שהיו ברשותה בית כנסת ודירה לשוחט" - יש להוסיף: שלמה יהודה פרידלנדר-אלגאזי, הזייפן הנודע של התלמוד ירושלמי על סדר קודשים, גר במשך תקופה מסויימת בכפר זה, והיה כותב על עצמו שהוא המרא דאתרא, ראה לדוגמא מש"כ במכתב משנת תרע"ג⁶²: "...הכותב וחותם ת[ו]ן אמוני עם סגולה הספרדים ת"ת⁶³ ק"ק סאטמאר-כרמים יצ"ו... חכם ואב"ד דפק"ק יצ"ו והגליל". באגרת משנת תרפ"ג⁶⁴ הוא מספר

58 דבר תמוה כותב הרב י"ש טייכטאל מפישיטאן בעל 'אם הבנים שמחה' בספר 'משנה שכיר' עה"ת, ירושלים תשס"ט, עמ' 427: "בעל יריעות שלמה לעת זקנתו עזב את מקומו ק"ק מאקעווע עבור הפרצות שפרצו בקהלתו... ותקע אהלו בק"ק גראסווארדיין בתור אדם פרטי". ראה שם עוד.

59 ראה 'תלמידי פרשבורג' עמ' תצא.

60 ע"פ 'חכמי הונגריה' עמ' 519.

61 ע"פ 'חכמי הונגריה' עמ' 528.

62 ראה מאמרי ב'אור ישראל', גליון טו (ניסן תשנ"ט), עמ' קעב.

63 "תלמוד תורה", ואולי: "תל תלפיות" (ראה כעין זה ב'מסעות ארץ ישראל' של א' יערי עמ' 300: "בבית המדרש הגדול של ישיבת ק"ק ת"ת [=קהילה קדושה תלמוד תורה]...").

64 ראה מאמרי ב'אור ישראל', גליון מה (תשרי תשס"ז), עמ' רו.

גם על סופה של משרה רבנית זו: "מלפנים רב אב"ד בק"ק סאטמאר-כרמים, ומפני המלחמות הוכרחתי לברוח משם...". אמנם מסתבר שכל זה אינו אלא דמיון.

סאטמאר

[18] עמ' 280: הרב אליעזר דוד ב"ר עמרם גרינוואלד, בעל 'קרן לדוד' "למד תורה מפי אחיו הגדול [הרב משה גרינוואלד אב"ד חוסט], אצל בעל 'קדושת יום טוב' בסיגט, ואצל הרב יהודה גרינוואלד מסעמיהאי" - הרב גרינוואלד לא למד לא בסיגט ולא בסעמיהאי, והרב יהודה גרינוואלד מסעמיהאי לא קיים. כדי לפענח את הנאמר כאן עיינתי בספר 'קהלת צעהלים וחכמיה', שעורך ספרנו היה גם אחד מעורכיו⁶⁵, ושם נאמר שהרב גרינוואלד "נסמך להוראה" ע"י הרבנים מסיגט וסעמיהאי (ועוד רבנים שמשום מה לא נעתקו בספרנו), ושמו הנכון של הרב מסעמיהאי הוא הרב יהודה גרינפלד (ולא גרינוואלד).

פאפא

[19] עמ' 328: "הרב יוסף גרינוואלד... בזיווג ראשון חתן דודו הרב אברהם יוסף גרינוולד אב"ד חוסט" - הנכון הוא שהרב יוסף גרינוואלד היה חתן דודו-זקנו הרב יעקב יחזקיה גרינוואלד מחוסט⁶⁶.

[20] עמ' 329: "במפקד מופיע כרב גם הרב שלום (או שלמה) וידר, אך אין בידינו כל פרטים עליו" - מה שמופיע במפקד אינו מדיק, כי הרב שלמה דוב וידר לא כיהן כרב בפאפא אלא כמזכיר הקהילה⁶⁷. הוא היה בנו של הרב שלום וידר

65 בני ברק תש"ס, עמ' 175.

66 "הרב החסיד המפורסם" - כך מתארו חתנו הרב יוסף גרינוואלד בסוף הקדמתו לשו"ת 'קרן לדוד'. הרב יעקב יחזקיה היה אחיהם הצעיר של בעל שו"ת 'ערוגת הבשם' ו'קרן לדוד'. נולד בכ"ח טבת תר"ל, ונהרג על קידוש השם בערב חג השבועות תש"ד. 'סירב לקבל על עצמו עול הרבנות... גדול מאוד בתורה ומתנהג בחסידות' (ספר 'מארמארוש', תל אביב תשמ"ג, עמ' 210, ראה שם עוד). אחיו בעל ה'ערוגת הבשם' כותב עליו (צילום מכתבו נדפס בסוף שו"ת 'אבני שהם', ניו יארק [תשכ"ז]): "אחי הרב הגדול בתורה חסיד ישר ונאמן מו"ה יעקב יחזקי' נ"י הדר בכאן, וידעתי נאמנה כי הוא איש שיש לו הכשרונות הראויות לרב כפי המצטרך להשיב כהלכה ולצאת ולבא לפני העדה". התפרנס מהדפסת ספרים, וכפי שנאמר בשער ספר 'תורת האדם', חוסט תרס"ב: "דפוס יעקב יחזקי' גר"ו". שמעתי מפי עד שבסוף ימיו היה לו בחוסט בית כנסת קטן (שטיבל) משלו. ראה עליו גם ב'ראשי גולת אריאל' ח"א, נ"י תשל"ו, עמ' שמו-שנב (ושם גם תמונתו ורשימת צאצאיו); 'עטרת עקיבא', בני ברק תשס"ג, עמ' שלג-שלד; 'מסורת אבות', שיכון סקווירא תשס"ד, עמ' צג-צט.

67 מפי בן הקהילה הרב יצחק דוד הכהן פריעדמאן (ברוקלין, ניו יארק). גם בספר 'אגורה אהלך עולמים', מונטריאול תשס"ח, עמ' קצט הזכיר את "המזכיר... הרב ר' שלום ווידער ז"ל מנירעדהאז".

מנירעדהאזא בעל 'משמיע שלום'⁶⁸, "היה רב בנירעדהאז לאחר החורבן. נפטר כ"ד תמוז תשכ"ב"⁶⁹.

קליינווארדיין

[21] עמ' 379: "הדיין הרב נפתלי שרייבר (תרל"ח-תרע"ג) חיבר את הספר 'מעטה נפתלי' (פרשבורג תרכ"ז)" - איך הדפיס את ספרו בשנת תרכ"ז אם נולד רק בשנת תרל"ח? צ"ל שהדיין הרב נפתלי שרייבר (תקצ"ו?-תרע"ג) חיבר את הספר 'מעטה נפתלי' (קליינווארדיין תרע"ד)⁷⁰.

שולט-ואדקערט

[22] עמ' 411: "הישיבה האחרונה בהונגריה התקיימה בשולט-ואדקערט... ישיבתו של הרב בנימין יחזקאל יעקובוביץ..." - נתעלם מעורכי הספר שגם בפאקש התקיימה ישיבה בראשות רבה האחרון של עיר זו, הרב ברוך צבי הכהן מושקוביץ, מחבר הספרים 'תנובות ברוך'⁷¹.

★ ★ ★

כל מחבר ועורך, ובפרט בספר גדול כמו האנציקלופדיה שלפנינו, מסוגל לטעות. אולם למרבה הצער מתקבל הרושם שעורכי הספר "קהילות הונגריה" לא בדקו מספיק את החומר שהגיע לידם, ואת רובו העתיקו מן המוכן מסדרת 'פנקס הקהילות' עם הטעויות שנשתרבו בה, וכך ירדה בהרבה האמינות שבנתונים שבספר. נוסף על כך הם לא בדקו בכל הספרים והאנציקלופדיות בהם נמצא חומר הקשור לקהילות הונגריה, וגם לא תמיד הבינו את הנאמר בספרים השונים בהונגריה בהם נעזרו. במקרה הזה אכן צדק פרופ' שייבר בביקורתו הגורפת (שציטטנו בתחילת המאמר) נגד ספרי הזכרון שנדפסים בארץ ישראל. קורא אני לעורכים ולמו"ל 'מכון ירושלים' לעבד מחדש את כל החומר הנפלא הנמצא בספר ולהדפיס אותו במהדורה מחדשת ומתוקנת, באופן יאה וראוי לזיכרון הקהילות החרדיות בהונגריה שהשנה מלאו שבעים שנה להשמדתם בשואה; והרי העורך החשוב ידידי הרב פרופ' שפיצר אתמחי גברא ואתמחו ספריו.

68 מפי אחיינו ר' משה דוד וואלטער (ברוקלין, ניו יארק).

69 שו"ת 'משמיע שלום', ברוקלין תשל"א, עמ' יג. ויש להשלים ע"פ זה את הנאמר בספרנו (עמ' 266).

70 ע"פ 'תלמידי פרעשבורג' עמ' תקל.

71 ראה עליו: אברהם פוקס, 'ישיבות הונגריה', ב, ירושלים תש"מ, פרק מ. ויש להוסיף כל זה לערך 'פאקש' בספרנו (עמ' 331-332).

לכבוד מערכת "המעין" שלום רב.

קראתי את דברי הביקורת על הספר "קהילות הונגריה", וברצוני להעיר דברים אחדים. אין אני מומחית לקהילות הונגריה, וקטונתי מאוד לעומת שני המומחים העומדים כאן במרכז הדיון - פרופ' שלמה שפיצר והרב אוברלנדר. אולם, כמי שעוסקת בתהליכים היסטוריים, חברתיים ודתיים שהתרחשו באזור זה, וכמי שנעזרת רבות בספרי עזר, אכתוב על כך מנקודת ראותי.

הרב אוברלנדר, המוכר בידיעותיו המופלגות ובעבודתו היסודית, הצביע במאמרו על ליקויים אחדים בספר "קהילות הונגריה". אולם כמדומני שיש לראות את הדברים בהקשר רחב יותר, ולא להתעלם מערכו של הספר. מעטים בינינו דוברי הונגרית שיש להם נגישות לחומרים הכתובים בשפה זו, ועובדה זו מקשה על כל מי שמתעניין או מעוניין לעסוק בנושא. משום כך הוצאתו לאור של ספר המרכז את המידע על הקהילות בהונגריה היוותה בשורה לרבים; הספר "קהילות הונגריה" הוא ספר עזר חשוב ביותר, שבניגוד לכמה ספרים אחרים אינו מתעלם מהקהילה האורתודוקסית וממנהיגיה. שילובם של נתונים אלו הוא חידוש בספרות המחקרית-לקסיקונית, והוא חשוב, מורכב, ודורש התמצאות רבה. הספר מצליח בדרך כלל לעשות זאת כראוי, ובכך לתקן את הרושם על קהילה זו, ולתת לה ולמנהיגיה מקום נכון בקורות הקהילות. נוסף על כך, עריכתו של הספר ברוח היהדות הדתית מאפשרת לספריות של המכונים השונים להכניס אותו כספר עזר מרכזי, ואכן מאז יציאתו לאור אנו ב'מכללה' מפנים את המורות והתלמידות לספר זה, והמידע הנגיש מסייע להן מאוד בלמידה ובכתיבת עבודות.

אמנם הרב אוברלנדר מצא בספר שגיאות, שאת חלקן פרט בסקירתו. אין חולק על מומחיותו של הרב אוברלנדר בקורות יהודי הונגריה. זמן רב אנו מצפים שהוא יעלה על הכתב בעברית חלק מאוצרות ידיעותיו, אלא שהדבר עדיין לא יצא לפועל, וקהל החוקרים והלומדים לא זכה לנגישות לחומר שבידיו על הקהילות האורתודוקסיות בהונגריה בדורות האחרונים ומנהיגיהן. לפיכך, גם אם יש בספר שגיאות מקומיות, אין להתכחש לחשיבותו. יתר על כן, מספר השגיאות הוא קטן יחסית לאלפי פרטי המידע המובאים בו, ולא קיים ספר לקסיקוני, כולל אנציקלופדיות שנכתבו על קהילות שונות, שהוא נקי מטעויות.

לעניין הטענה על ההישענות היתרה של עורכי "קהילות הונגריה" על פנקס הקהילות, חשוב להדגיש שהספר "קהילות הונגריה" הוא נדבך הבנוי מעל פנקס הקהילות. אכן חוקרים רבים העריכו, העריכה המתבררת כעת כשגויה, שניתן להסתמך על הנתונים שבכרכי פנקס הקהילות שבהוצאת 'יד ושם' בלא לבדוק אותם מחדש, משום שבעריכת הסדרה השתתפו מיטב החוקרים, והושקעו בה משאבים שקשה להעריכם. אולם אני מקבלת את דעתו של הרב אוברלנדר כי יש לבדוק את הכתוב בו בזכוכית מגדלת.

ולבסוף, לעניין הגדרתה של הונגריה וקהילותיה. במבוא של כמעט כל פרויקט ומחקר הנוגע להונגריה ניתן לראות את ההתחבטות איזה קריטריון ישמש כבסיס להגדרת 'הונגריה'. במוזיאון בצפת, לדוגמה, בחרו כהגדרה את "היהדות דוברת ההונגרית" - כל מקום שבשלב מסוים שפת הדיבור בו הייתה הונגרית כלול תחת הכותרת 'הונגריה'; זוהי הגדרה תרבותית. אחרים בוחרים בהגדרה גיאוגרפית-היסטורית בהתאם לתקופות השונות, ואחרים נדרשים להגדרה דתית - משקלה של מסורת החתם סופר בקהילות האורתודוקסיות שבאזור, ועוד. ההגדרה היא זכותו של החוקר, אלא שעליו לנמק אותה

וגם לשמור עליה בעקביות, ואף זו היא משימה כמעט בלתי אפשרית במדינה כמו הונגריה שגבולותיה ההיסטוריים, התרבותיים והדתיים עברו מיד ליד והשתנו מתקופה לתקופה, ואשר גם רבניה עברו ונעו בין הקהילות בארצות שבאזור. לפיכך ברור שניתן לחלוק על ההגדרה שנקטו עורכי "קהילות הונגריה", אך בתפיסה הכללית ולאורך רוב הספר העורכים עמדו מאחורי ההגדרה שהם בחרו ונימקו, וזה העיקר. אסיים בהוקרה לשני החוקרים, שהדיון ביניהם מרבה חכמה.

אסתר פרבשטיין

המרכז לחקר השואה,

מכללה ירושלים

דְּבַקָּה נִפְשִׁי אַחֲרֶיךָ, בִּי תִמְכֶּה יְמִינְךָ, וְהִמָּה לְשׂוֹאָה יִבְקְשׂוּ נַפְשִׁי, יְבֹאוּ בְּתַחֲתֵיטַי הָאָרֶץ: (תהילים סג ט-י)

וּמוֹשֵׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרַיִם שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה... לֵיל שְׁמֵרִים הוּא לְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, הוּא הַלַּיְלָה הַזֶּה לְהוֹצִיאֵם לְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְדֶרֶתָם (שמות יב, מ-מב). ר"י אברבנאל פירש שנתוספו להם שלושים שנה בחטאם, כי היו ישראל במצרים רעים וחטאים, כמו שנאמר ביחזקאל (כ, ה-י) וְאֹדַע לָהֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם... וְאָמַר אֲלֵהֶם אִישׁ שְׂקוּצֵי עֵינָיו הַשְּׁלִיכוּ וּבְגָלוֹלֵי מִצְרַיִם אֲלֵהֶם שְׂמָאוֹ אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם. וַיִּמְרוּ בִּי, וְלֹא אָבוּ לְשִׁמַּע אֵלַי, אִישׁ אֶת שְׂקוּצֵי עֵינֵיהֶם לֹא הִשְׁלִיכוּ וְאֶת גְּלוֹלֵי מִצְרַיִם לֹא עָזְבוּ.

ולו נראה להוסיף ולומר, שתוספת זמן זה בא להם לפי שרבים המה עמי הארץ אשר לא רצו לצאת כלל ממצרים, שהרי בעבור זה מתו ארבעה חלקים בשלושת ימי אפילה. וראיה לזה מהא שנאמר ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים, כל אריכות זה למה לי, כי היה לו לומר ומושב בני ישראל בארץ מצרים שלושים שנה וארבע מאות שנה, אלא שרצה לומר שהקב"ה אמר לאברהם כי גר יהיה זרעך, גרים ולא תושבים, וְהִמָּה לְשׂוֹאָה יִבְקְשׂוּ לְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וְלֹא לְצֵאת מִשָּׁם. זה שאמר אשר ישבו במצרים, רצה לומר אותן בני ישראל אשר ישבו להם ישיבה של קבע כתושבים בארץ מצרים המה גרמו אל מספר שלושים שנה וארבע מאות שנה, כי בעבורם נתארך הקץ עד שלבסוף נתרצו לצאת חלק חמישי לפחות. ויובן מזה שלא הייתה ישיבתם שמה ארבע מאות ושלושים שנה, אלא ישיבתם שמה כתושבים גרם מספר ארבע מאות ושלושים.

לֵיל שְׁמֵרִים הוּא לְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְדֶרֶתָם. לפי שאמר הקב"ה לישראל 'נרי בידך ונרץ בידך, שמור לי ואשמור לך, שמור נר מצוה - ואני אשמור נר אלוקים נשמת אדם שבידי (דברים רבה ד, ד). והנה בלילה זה שמרו ישראל נר מצות הפסח ככל חוקותיו, והקב"ה שמרם ולא נתן המשחית לבוא בבתיהם. ועל שמירה זו אמר ליל שימורים לה' להוציאם מארץ מצרים, וכנגד שמירת ישראל המצוות אמר שימורים לכל בני ישראל לדורותם. (כלי יקר שמות יב, מ)